Kármentő Andrásné

Kármentő Andrásné
Budapest
Magyarország
Az interjút készítette: Andor Mihály
Az interjúkészítés időpontja: 2007. október

Kármentő Andrásné, született Singer Éva aktív, fiatalos 70 éves asszony, aki vágóként ma is dolgozik.

Egy újlipótvárosi kis panellakásban él egyedül sok könyv és sok fénykép között.

Életrajz

Először beszélnék az apám családjáról. Az ő családjáról sokkal kevesebbet tudok, mert az öregek nagyon hamar meghaltak. Pontosabban övelük kevesebb kapcsolatom volt gyerekkoromban, mint anyám családjával, mert anyai nagyanyámmal később együtt éltem, amíg meg nem halt.

Apai nagyapám, Singer Bernát a Felvidékről származik, kovácsmester volt. Valamilyen szikra felpattant, az egyik szemét megvakította, vagy hát elrontotta a látását, föladta a kovácsmesterséget, és eljött Pestre. 1871-ben született, és 1943-ban halt meg, rákban.

Singer nagyanyám 1867-ben született, Fleischer Fáninak hívták, és egy dunaföldvári módos molnárcsalád öt lánya közül volt az egyik [*Dunaföldvár – nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 12 400, 1910-ben 12 100 lakossal (járásbíróság, adóhivatal, közjegyzőség, iparostanonc-iskola. – A szerk.*].

Ezek híresen szép lányok voltak, az egyiket állítólag egy tábornok vette feleségül. Hát a nagyanyámnak nem jutott tábornok, csak a nagypapa, aki négy évvel fiatalabb volt nála. Lett először két fiuk (Gyula és Imre), aztán két lányuk (Manci és Ilus), és aztán jött apám, ő volt a legfiatalabb, 1907-ben született.

Tehát ha nagyanyám tíz év alatt szült, mondjuk, öt gyereket, akkor is legalább huszonnyolc éves lehetett, amikor férjhez ment. Apám születési anyakönyvi kivonatában az van, hogy a nagypapa foglalkozása kereskedő. Gondolom, ilyen szatócs vagy ilyesmi lehetett. Amire én emlékszem, akkor már kocsmáros volt.

Angyalföldön volt a kocsma, a Röppentyű utca és az Országbíró utca sarkán, erre már én emlékszem. Ott is laktak, a Röppentyű utca 9-ben. Egy falusias hosszú ház volt, aminek az első részében laktak ők, de hátul egy másik lakás is volt a kertben. Még abban sem vagyok biztos, hogy a tulajdonuk volt, vagy csak bérelték.

A kocsmára nagyon emlékszem. Előttem van a kép, ahogy Imre bátyám a pult mögött, fölgyűrt ujjal mérte a sört, nekem a málnaszörpöt, és besütött a nap. A kocsma a sarkon volt, pont arra nézett, amerre a lenyugvó nap. A nagyapa halála után Manci néném elvitte magával a nagymamát Újpestről [*Angyalföldről – a kocsma és a lakás, mint mondta is, Angyalföldön volt. – A szerk.*] Budára. Mind a ketten a gettóba kerültek [lásd: budapesti gettó], ahol a nagymama éhen halt. Tehát 1944 végén vagy 1945 elején halt meg.

A fiúk mind iparosok lettek egyébként, a nagybátyáim is és apám is. Imre, aki a kocsmában segített, lakatos volt, a háború után karbantartó lakatosként dolgozott. Őt is elvitték munkaszolgálatra, de hazajött. A háború után elvett egy özvegyasszonyt, akinek a férje nem jött haza a munkaszolgálatból. Gyerekük nem volt. Gyula is iparos lett, de nem tudom, mi volt. Megnősült, a feleségét Arankának hívták, született egy lányuk Gizike. Gyula nem jött vissza a munkaszolgálatból.

Manci néném férjhez ment Kálmán István hites könyvvizsgálóhoz. Volt egy gyerekük, Kálmán Iván, aki nálam tíz évvel volt idősebb. Velük sokat jártunk össze, strandra, kirándulni, mindenféle családi összejövetelekre. Aztán Ivánt és az apját is elvitték munkaszolgálatra, és csodák csodájára mind a kettő visszajött.

Ivánnak tizennyolc évesen sikerült Bort megjárnia, és visszajönnie félig őszen. Aztán egyetemre került, nagyon okos, éles eszű, jóképű, jó humorú fiú volt. Fizikus lett, és Szegeden, az atomkutatóban dolgozott. Hamar megnősült, volt egy lányuk, de a nevét nem tudom, csak azt, hogy a Szabó Ervin könyvtárban dolgozik. Eléggé elszakadtunk egymástól, Iván valamikor az 1980-as évek elején halt meg. Manci néném átvészelte a háborút, valamikor az 1970-es években halt meg.

Apám kisebbik húga, Ila két-három évvel lehetett idősebb apámnál. Férjhez ment egy újpesti textilkereskedőhöz. Volt egy kis üzletük Újpesten, az Árpád úton. Nem tudom, hogy hívták a férjét. Őket elvitték, és nem jöttek vissza. Gyerekük nem volt.

Anyu családjáról egy kicsit többet tudok, mert együtt éltünk. Az Illés család egri volt, és ott laktak 1928-ig. Akkor költöztek föl Pestre. A nagyapámat Illés Miksának hívták, de csak 1906-ban magyarosított [lásd: névmagyarosítás]. A dédapám, aki 1930-ban halt meg, Jajtelesz vagy Jeiteles Éliás volt. (Az egyik iratban így szerepel, a másikban úgy.)

Nagyapám eredeti neve tehát Jajtelesz (vagy Jeiteles) Miksa volt. Tarnaleleszen született 1883-ban [*Tarnalelesz (akkoriban: Lelesz) – nagyközség volt Heves vm.-ben, 1891-ben 1400, 1910-ben 1700 lakossal. – A szerk.*]. Anyja, vagyis a dédanyám leánykori neve Lang Fáni volt.

Ez a Tarnalelesz egy nagyon kicsi falu, azt hiszem, még most is az [*Lakónépesség 2005. január 1-jén: 1829 fő (Helységnévtár). – A szerk.*]. Gyermekkoromban voltam ott egyszer, nagyanyám levitt, és pontosan emlékszem a házra: egy nádfedeles, roskadt kis ház a falu széle felé, mert nagyon közel volt az erdő, ahova aztán az unokatestvéreim elvittek.

A dédanyámra is emlékszem, aki akkor már egy egész picike, összement öregasszony volt, ismertem. Ő 1939-ben halt meg. A dédszüleim valami szatócsok voltak, azt hiszem. A nagyapámnak volt egy bátyja, a Vili bácsi, és két húga, Margit és Vilma.

Illés nagyapám ipart tanult, szabó lett, és beköltözött Egerbe. Nagyanyám emlékkönyvében lehet látni, hogy 1905-ben kezdődött a szerelmi viszonyuk, amely 1907-ben házassággal végződött. Az 1905-ös emlékkönyvi beírásnál még Jajteleszként szerepel, de a vőlegénykori beírásánál már úgy szerepel, hogy Illés Miksa.

Tehát valamikor a házasságkötés előtt megváltoztatta a nevét. A nagymama, Stark Berta egri lány volt, nagyon szegények voltak. Édesapja, Stark Sámuel fuvaros volt, 1933-ban halt meg. Kint laktak valahol Eger szélén, a Maklári hóstyán.

Aki Egert ismeri, az tudja, hogy ott a külvárosokat úgy hívják, hogy hóstya [*A hóstya szó a bajor–osztrák eredetű, és az északi nyelvjárásokban szlovák közvetítésű hóstát (eredete vitatott: vagy Hofstadt 'udvarhely, udvarház', vagy Hochstadt 'felsőváros') szó helyi változata, amely Egerben valóban a 'külső városrész, külváros' értelemben használatos. – A szerk.*].

Tehát a Maklár felé vivő út mellett valahol, és nagyon szegények lehettek, az egyik gyerekkori játszótársát ismertem, még én voltam is náluk, Egerben, azok napszámosok voltak.
Nagyanyámnak volt egy testvére, Zsiga bácsi, annak felesége, az Ilonka néni, azoknak is lettek gyerekeik.

Van egy fénykép, amin őket látni a két lányukkal, de én csak az egyikről tudok. Lehetséges, hogy a másik lány még gyerekkorában talán meghalt. A legkisebb gyerekük Tibor volt, azt még én is ismertem, ő hosszú életet élt. Ő is Egerben lakott, valami iparosféle lett. A lány jól ment férjhez, ékszerész volt a férje, volt egy kislányuk. Aztán mindegyiküket elvitték annak idején Auschwitzba. Nem is jöttek vissza.

Tehát akkor visszatérek oda, hogy az 1883-ban született Illés Miksa szabómester és az 1885-ben született Stark Berta 1907-ben összeházasodtak. 1908-ban született anyám, Illés Erzsébet, ő volt a legidősebb. Aztán 1910-ben született Béla bátyám, és 1914-ben Gyuri bátyám.

Egerben a vár alatt laktak, egyik oldalon a vár volt, a másik oldalon a régi temető. A ház alatt pincék hosszú sora, amik belecsatlakoztak az egri kazamatákba, ahol a gyerekek a gyerekkorukat töltötték. Erről mindegyik ragyogó szemmel mesélt: anyám, apám, Gyuri, mindegyik.

Hogy az micsoda nagyszerű dolog volt, oda levittek bútorokat, ott tanyáztak, ott kutatták a föld alatti folyosókat, csinálták a gazemberségeiket. Eger nagyon kellemes város volt, még az én gyermekkoromban is. Volt uszoda, sportuszoda, oda jártak a gyerekek úszni, meg a patakra. Ott volt a nagy Érsekkert, óriási park volt, aztán később ott lett a Nagystrand.

Anyu jó tanuló volt, eszes lány volt, de gimnáziumba végül is nem mehetett. Valami kereskedelmit végzett az angolkisasszonyoknál [*Az angolkisasszonyok (Congregatio Jesu / Institutum Beatae Mariae Virginis) néven ismertté vált rend 1628-ban hozta létre első magyarországi iskoláját Pozsonyban (ez azonban csak hat évig működött).*

1770-ben nyílt meg a pesti ház. Lényegében ekkortól vannak igazán jelen Magyarországon. Az angol nemesi családból származó alapító, Mary Ward (1585–1645) rendje a jezsuiták nevelési elveit kívánta a nőnevelés gyakorlatára alkalmazni (a lányok vallási és hitéletét kialakítani, őket vallási oktatásban részesíteni iskoláikban és bentlakásos intézeteikben).

Egerben 1852-ben nyílt meg a rend iskolája. Kereskedelmi iskolát 1917-ben alapítottak, felső kereskedelmi iskola volt, amely érettségit is adott. Lásd még: kereskedelmi iskolák. – A szerk.]. Mindig azt emlegette, hogy ő tulajdonképpen orvos szeretett volna lenni [*A kereskedelmi iskolából egyébként csak különbözeti vizsgával mehetett volna orvosi egyetemre. – A szerk.*]. Béla bátyám inkább a sport iránt érdeklődött, Gyuri meg akkor még kissrác volt, ő a gazemberségek iránt érdeklődött.

Az első világháborúban nagyapám katona volt, a nagymama emlegetett valami Przemyślt, de erről nem nagyon tudok [*A 19. század végén erődítményvárossá kiépített galíciai Przemyślt 1914. szeptember elejétől október 9-ig ostromolta az orosz sereg, de a nagyon nagy embervesztség ellenére sem tudták bevenni; másodszor novemberben zárták körül, az ostromgyűrű 1915 márciusáig tartott, amikor is a védők élelmiszere elfogyott, ezért felsőbb parancsra az erődöt fölrobbantották, és a hadiszerek elpusztítása után a várat föladták.*

1915 júniusában néhány napig tartó ostrom után a magyar honvédek ismét visszafoglalták. – A szerk.]. Mindenesetre, ha volt is a háborúban, átvészelte. Amikor a háborúnak vége lett, rettenetesen szegények lehettek, és a szabóságból olyan nagyon nem lehetett megélni. Ennek ellenére mind a három gyerek tanult, mindegyik járt polgáriba.

1928-ban költöztek föl Pestre. Akkor anyám húsz éves volt, már elvégezte az iskolát. Béla bátyám tizennyolc éves volt, Gyuri bátyám tizennégy. Pesten a Rákóczi út 23-ba költöztek, az Uránia-ház mellé. Ott laktak jó sokáig egy szoba-konyhás lakásban.

A nagyapám egy Nagy és Társa nevű úri és tiszti szabóságban dolgozott a Kossuth Lajos utcában, ami nem lehetett rossz hely. Szabász volt, ami azt jelentette, hogy ő próbált, és kiskofferral járt vidékre próbálni az uraknak a ruhákat, meg a katonatiszteknek az egyenruhákat.

Valószínűleg nem keresett rosszul. Anyám akkor már dolgozott, gyors- és gépíró volt. Béla nagybátyám nyomdásztanuló lett, aztán később az Athaeneum nyomdában dolgozott. Gyuri elvégezte a polgárit [lásd: polgári iskola], aztán beiratkozott a technológiára, autószerelő akart lenni. De ez már az 1930-as évek volt.

Egy csomó kép maradt, ezekből látszik, hogy 1928 és 1933 – tehát anyám férjhezmenetele – között elég vidám életet élhettek. Evezni jártak, táncolni jártak, kirándultak, a csillaghegyi uszodába jártak. Nagy társaság volt, gondolom, ilyen maguk fajta zsidó kispolgár gyerekek. Sőt, anyámnak még udvarlója, sőt eljegyzett gyűrűs vőlegénye is volt, Vértes Béla. Akivel aztán nagy szerelmi drámák és féltékenységek után, 1932-ben szétmentek. Aztán 1933 őszén férjhez ment az apámhoz.

Vértes Béla textiles volt, a háború után még egy darabig megvolt az üzlete a Rákóczi úton. Aztán a kapcsolat megmaradhatott köztük, mert amikor később Vértes Béla megnősült, és született egy lánya, Julika, azzal együtt jártam iskolába, sőt barátnők voltunk. Úgyhogy összebogozódott a két család. Aztán Béla a háború után nem sokkal szívrohamban meghalt. A háborút megúszta, de a szívrohamot nem.

Hogy apám és anyám hogyan ismerkedtek meg, azt nem tudom. Egyáltalán, anyám rettentő keveset mesélt. Csak akkor mesélt, és arról, amiről én faggattam. Abban az időben, amikor én gyerek voltam, nem volt divat a gyerekekkel beszélgetni. És különben is ezer dolga volt.

Apám meghalt háborúban, tehát egy kis családot – harmadmagunkkal – neki kellett eltartani. Azt tudom, hogy nagyon hamar összeházasodtak. Apu az 1930-as években már nagyon jól keresett a filmgyárban mint fővilágosító. Rengeteg film készült, rettentő sokat dolgoztak, és apu nagyon jól keresett.

Kint laktak Zuglóban, a Filmgyár mellett, eleinte a Csantavér utcában. Amikor megszülettem, akkor átköltöztek egy nagyobb lakásba, egy két- vagy háromlakásos kis villa egyik lakásába. Onnan járt apám dolgozni, ez jó közel volt. Anyu mesélte, volt, hogy egy hétig nem jött haza, mert nappal forgattak, éjszaka átlámpáztak, reggel meg forgattak tovább. Anyu ételhordóban vitte át a kerítéshez az ebédet az apunak, aki csak bevette, és kiadta a másik ételhordót. És ez így ment jó sokáig.

Amikor összeházasodtak, anyu továbbra is dolgozott, ilyen magántisztviselő volt, nem tudom, hol. Amikor 1937-ben, tehát a házasságkötésük után négy évvel megszülettem, akkor három évig otthon volt velem, és csak utána ment el újra dolgozni. Azt hiszem, hogy abban az időben ez nem volt természetes, tehát anyám eléggé öntudatos, eléggé önálló nő lehetett. Ez aztán később nagyon jól jött.

Apám nagyon akart gyereket, egy Évikét, és aztán richtig meg is születtem, és Évike lettem. Egy volt kollégája mesélte, hogy Balatonedericsen forgattak, és jött a távirat Singer Lacinak, hogy Éva lányod megszületett, három kiló, hatvan deka. Úgyhogy ez nagy esemény volt a családban, mert ugye én voltam az első unoka. A nagyapám, akinek később a szeme fénye lettem, azt mesélte, hogy amikor meglátott, azt hitte, hogy egy kis asztalt szilva – olyan vörös voltam, olyan lila voltam, és olyan kicsi voltam.

Az 1930-as, években mind házasságuk előtt, mind utána gondtalan életet éltek. Anyám evezőstúrákra járt, elegánsan öltözködött. Házasságuk után is kirándultak, strandra jártak, hajókirándulásra mentünk. Apám pézsmabundát vett anyámnak, aki szülni a Fasor Szanatóriumba ment.

Apám elég jól keresett, anyám a születésemig dolgozott, ő is keresett. Jó bútorokkal berendezett lakásban laktunk, a Telepes utcában, egy Bauhaus bérház kétszobás, konyhás, fürdőszobás, cselédszobás lakásában. Cselédlány végig volt. Amikor hároméves koromban anyám visszament dolgozni, az éppen aktuális cselédlány volt velem. Édesapám nemigen foglalkozott velem, mert sokat dolgozott. Arra sem emlékszem, hogy anyám mesélt volna nekem. Arra sem, hogy játszott volna velem. Elég magányos gyerek voltam.

A háború előtt csak a cselédlány foglalkozott velem. Arra emlékszem, hogy elvitt moziba. Egyszer elvitt megnézni a „Szerelem és vérpad” című filmet [*Kertész Mihály (Michael Curtiz) (1888–1962) filmje (1939). – A szerk.*], és ebből nagy botrány lett. De inkább gyerekfilmekre vitt. Arra emlékszem, hogy anyámmal sokat sétáltam ott Zuglóban.

Nyaralni például együtt soha nem voltunk. Apám a nyarakat is végigdolgozta, mint afféle jól nevelt filmes. Hétvégeken viszont kirándultunk, és strandra jártunk, vagy kimentünk a nagymamáékhoz Angyalföldre, vagy elmentünk a másik nagymamáékkal. Illés nagypapáéknak ugyanis volt társaságuk, és tavasztól őszig, amikor jó idő volt, eljártak kirándulni.

Ez abból állt, hogy kivillamosoztak a Hűvösvölgybe vagy a Diósárokhoz, ott beültek egy kertvendéglőbe, ették az otthonról vitt körözöttet és felvágottat, söröztek, a férfiak kártyáztak, az asszonyok meg beszélgettek.

Kiskoromban voltak babáim, volt egy gyönyörű mackóm, egy fölfújható elefánt. Olyanra, hogy nagyon szerettem volna valamit, de nem kaptam meg, csak a háború utánról emlékszem. Akkor nagyon szegények voltunk.

Gyuri nagybátyámat, aki még a technológiára járt, apu kivitte a filmgyárba statisztálni. Gyuri fess, fiatal, szőke, kékszemű fiatalember volt. És jól öltözött, mert nagypapa ellátta a fiait, gyönyörű öltönyeik voltak, mindegyiknek volt legalább egy nyári öltönye és legalább egy téli öltönye, sőt mindegyiknek volt szmokingja is.

Gyurinak ráadásul simulékony és tündéri természete volt. Megismerte őt az Eiben Pista bácsi, és azt mondta neki: „Gyurikám, hagyd te ott azt a technológiát, legyél te filmes!” És beajánlotta a Könyves Kálmán körútra, a Filmirodába világosítónak [*Eiben István (1902–1958) – filmoperatőr. Nemzetközileg elismert szakember, az új magyar filmoperatőr-gárda tanítómestere volt. Alapításától, 1929-től állandó operatőrje volt a Hunnia Filmgyárnak, 1952-től haláláig a Színművészeti Főiskola tanára volt (MÉL). – A szerk.*]. Úgyhogy 1935-ben otthagyta a technológiát, és a Filmirodához szegődött. És miután ügyes volt, talpraesett, értelmes, nagyon hamar világosító lett. Jól is keresett, és már az 1930-as évek végén kocsija volt, valami DKW. Rossz néven is vették a filmgyárban, mert hogy jön ahhoz egy fővilágosító, hogy kocsija legyen, amikor az operatőröknek sincs.

Közben nagyanyámék átköltöztek a Rákóczi út 40-be, egy kicsit kellemesebb, tágasabb lakásba, ahol már fürdőszoba is volt. Addigra anyám már férjhez ment, csak a két fiú lakott otthon. Az ő életüket nem érintették a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Miután egyetemre egyik sem akart menni, onnan nem voltak kizárva.

Dolgozni dolgozhattak, eleinte ezt még nem vették olyan nagyon komolyan. Én kérdeztem anyámat, hogy 1937-ben hogy lehetett gyereket szülni, amikor már lehetett érezni, hogy bajok lesznek. De nem érezték. Nem nagyon foglalkoztak vele, élték a maguk életét. Semmi jele nem volt annak, hogy féltek volna.

Az később jött. 1939-ben foglalkoztak a kivándorlás gondolatával. Ausztráliába akartak kivándorolni, mert apu kapott valami ajánlatot ott kint. Aztán hogy kitört a háború, ez már lehetetlen volt.

1939-ben kikeresztelkedett a család fiatalabbik része, tehát apám, anyám és a két nagybátyám [lásd: kitérés]. Azt gondolták, hogy ez majd segít, hát igen. Úgyhogy amikor én 1943-ban iskolába kerültem, akkor anyu a Deák téri Evangélikus Iskolába íratott be.

És miután kint laktunk Zuglóban, anyu és apu is dolgozott, engem beköltöztettek a nagymamáékhoz, a Rákóczi útra. Onnan jártam a Deák téri Evangélikus Iskolába az 1943/44-es tanévben. A nagypapa tovább már nem lehetett társ a Petőfi Sándor utcai Halász szabóságban. Emlékszem, hogy egy csomó szövetet hozott haza. A hálószobában, a szekrény aljában tartotta, és aztán szép lassan fogytak el. Gondolom, nagypapa eladogatta, és ebből éltek.

Apámat sokáig tartották a filmgyárban, valószínűleg szükség volt rá, mert jó szakember volt. Most találtam meg azt a papírt, amit akkor kapott, amikor fölmondtak neki: *„Alulírott Hunnia Filmgyár Rt. igazolja, hogy Singer László úr 1928. évi augusztus hó 16-tól 1941. évi január hó 31-ig állott a vállalat szolgálatában, mint fővilágosító.*

Ez idő alatt munkájával és szorgalmával mindenkor a legteljesebb elismerésünket érdemelte ki, melynek alapján őt bárkinek a legmelegebben ajánljuk.” Szóval, 1941 januárjában bocsátották el. Emlékszem, hogy ezt ő nagyon megsínylette. Először is nem tudott hova menni dolgozni.

Hát mihez ért egy filmgyári fővilágosító, még ha az eredeti foglalkozása elektrotechnikus is? Ráadásul meg volt szabva, hogy zsidóknak hova szabad, hova nem szabad menni dolgozni. Lényeg az, hogy különféle helyeken, régi angyalföldi keresztény haverjainál dolgozott.

Többre is emlékszem. A Bosnyák téri piaccal szemben, az egyik ház alagsorában volt egy kis vegyi műhely, ahol szappant meg kölnit meg ilyeneket csináltak. Gondolom, a keresztény haverjai feketén dolgoztatták. Aztán emlékszem még a Pannónia utcában egy pékségre, aztán a Dohány utcában egy lakatosműhelyre. Egyszer anyámmal odamentünk, és haragudott, elzavart, hogy ne menjünk oda. Valószínűleg azért, mert stikában dolgozott ott, meg azért is, mert piszkos, olajos volt, és talán szégyellte magát, kínos volt neki.

Azt hiszem, valami anyagi tartalékuk volt azért, mert valamikor 1943-ban vettek Rákospalotán egy százhetven négyszögöles telket egy keresztény ismerősük, Szarvas János nevére, ami így aztán meg is maradt. Az illető visszaadta a háború után. Erről a férfiről, aki anyám kollégája volt, külön kell szólni, mert később elég furcsa szerepet játszott a családunkban.

Anyu Hunyoréknál dolgozott. Hunyor Imre jó nevű ügyvéd volt [*Hunyor Imre dr. (1900–?) – ügyvéd, 1926-tól Szolnok városi aljegyző volt, 1928-tól gyakorló ügyvéd. – A szerk.*], az Apponyi családnak volt a jogásza, és azt hiszem, talán jószágigazgatója is [lásd: birtokkezelés].

Hunyorék nagyon rendesek voltak, mert ameddig lehetett, anyut dolgoztatták, és fizették is. Úgyhogy egész sokáig, még a háború után is tartottuk a kapcsolatot velük, amíg 1956-ban Olaszországba nem disszidáltak. A Klotild-palotában, az első emeleten volt egy hatalmas, gyönyörű ötszobás, csodás lakásuk, az anyám ott volt a második gépírókisasszony.

Volt még az első gépíró kisasszony, és volt a titkár úr, Szarvas János. Ő vette meg a telket a nevünkre. Anyám és Szarvas János között volt valami. Hogy ez mikor kezdődött, akkoriban vagy később, azt nem tudom. A család tudott erről, mert valahogy rossz néven vették anyám és a titkár úr kapcsolatát. Nem hiszem, hogy ez akkoriban komoly kapcsolat lett volna, később, a háború után már igen.

Emlékszem, hogy amikor a németek bejöttek [lásd: Magyarország német megszállása], akkor egy vasárnapi ebédnél ültünk, és a nagyapám bólogatott, és azt mondta: „Gyerekeim, most jön a feketeleves.” Akkor, gyerekként nem értettem, hogy mi az, hogy feketeleves, de ezt azért nagyon jól megjegyeztem.

Meg azt, hogy amikor be kellett szolgáltatni a rádiókat [lásd: „zsidórádiók” és „zsidóbiciklik”], akkor a nagymamáék régi rádióját szolgáltatták be, az Orion rádión pedig Béla bátyám hallgatta pokróc alatt a BBC-t [*A BBC többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálatának (World*

Service) a hitleri propagandát ellensúlyozni kívánó magyar nyelvű adásáról van szó, amely a második világháború kitörése után 4 nappal szólalt meg először. – A szerk.].

Aput elvitték 1944 áprilisában munkaszolgálatra. Erdélybe került. Olvastam a levelezőlapokat, amiket küldött. Az első lapokat még tollal írta, aztán elfogyott a tintája, és ceruzával írt. Azok elég rosszul olvashatóak, ráadásul apámnak elég rossz írása is volt, mint afféle nem értelmiségi embernek. Ilyeneket írt: *„Drága Bözsikém! Jól vagyok, ne aggódjon! De küldjön inget, küldjön zoknit, küldjön gatyát, ha tud. Küldjön pénzt, de azt aprót, mert nem tudjuk fölváltani; küldjön gyógyszert, küldjön vitamint; de ne aggódjon!*

És ezer milliószor gondolok magukra, és csak magukra gondolok!” (A szüleim magázódtak.) A levelekben nagyon kevés személyes dolog volt egyetlen levelet kivéve, amit valamikor május végén úgy küldött, hogy borítékba tette, és valaki föladta. Ebben a levélben szerelmet vall az anyunak, és mintha bocsánatkérés is lenne benne valamiért, de nem tudom, miért. Azt mondja:

„Drága Életem! Sajnos szombaton nem mehettem haza, pedig már alig vártam, hogy otthon lehessek, és együtt legyünk. Talán még sohasem vágyakoztam úgy haza magához, mint most, minden, minden erőmmel maga mellett akartam lenni, de nem sikerült. Így hát nem maradt más hátra, mint hogy gondolatban voltam magával, és biztos vagyok benne, hogy maga, maga is úgy volt tegnap, csak az hiányzott ebből, hogy összebújhassunk. Életem! Mindenem! Napról napra jobban és jobban kívánok hazamenni, ha lefekszem, órákon át csak fekszem, és nem tudok elaludni, és csak maga jár az eszemben, hogy mit csinál és hol lehet. Ez az én szórakozásom, és így érzem magamat maga mellett, de [… olvashatatlan] *Bocsánatot kérek. Bözsikém, írjon maga is, mert csak ez tud megnyugtatni engem! Legalább az legyen magából itt.*

Életem! A csomagot tegnap kaptam meg. Nagyon jól jött, mert már ki voltam fogyva mindenből. Nálunk elég hideg van, és csak a hó széllel egybekötve, ami nem kellemes, mert már egy hete nincs kivonulás. De küldtek egy egészségügyi ezredet, és leváltottak. De azért ne féljen, nem olyan vészes.

Gyurinak sokkal rosszabb volt, és mégis kibírta. Csak a meleg zoknik és a harisnya kéne, amit otthon hagytam, mert egy kicsit fázik a lábam. Nem is szólva, hogy milyen jó volna a csizmám, de sajnos, meg a nadrágom, sajnos még tisztességes sincs, úgyhogy erről sosem, erről szó sem lehet.

Bözsikém! Nagyon vágyom maga után, ez már nem is normális! De nem tehetek róla, gondoljon, amit akar, de nem tehetek róla. Legalább most megismer engem, ennyi idő után most vallok magának szerelmet, ha mint udvarló, nem tudtam, mert most kitárom a 10 év minden elfojtott mondanivalóját.

Sajnos most nem lehetünk együtt. Ilyenkor, hogy ezt élő szóval is elmondhatnám magának. De talán majd el fog jönni az az idő, amikor ezt is megtehetem. Lehetséges, hogy most maga nem is hiszi, hogy én ilyen tudok lenni, de hát így van, mindehhez kellett 10 év, hogy én ezt kimondjam, vagy papírra le merjem írni.

Mert én most úgy érzem magam, mint akkor, amikor azon a bizonyos estén, amikor a fasorban ültünk, beszélgettünk, hogy hogy fogjuk élni majd az életünket, ha meglesz az esküvőnk.

Emlékszik? – Mert én most ezekből élek. És mindehhez 10 év kellett.

Életem! Még sokat tudnék visszaemlékezni, de ezeket el kell raktároznom, hogy éljek belőle. Remélem, hogy maga is, vagy magának is!

Millió csók:

Lacija”

A levelek egy része még a Rákóczi út 40-be címeződött, a Corvin Áruházzal szemben, ahol a nagyanyámékkal laktunk, a júniusi pedig már a Dohány utca 39-be, a csillagos házba, ahová átköltöztettek minket. Összeköltöztettek ebbe a házba egy csomó zsidó családot, a kapu be volt zárva, és a kapura ki volt téve egy üveg alatti tábla egy nagy sárga csillaggal.

A csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon] már 1944 tavaszától kellett hordani, úgyhogy a 1944-es első elemista évzárómon a kis világoskék hímzett ruhácskámra, amit az anyám varrt nekem, föl volt varrva a nagy sárga csillag. Az évzárón voltunk néhányan zsidó gyerekek ott, az evangélikus iskolában, nem sokan, de voltunk. Anyám állt a fal mellett, és emlékszem, hogy folytak a könnyei.

Mielőtt a csillagos házba kerültünk, anyám azt mondta, hogy nem megyünk a csillagos házba, hogy majd lesz, aki minket elbújtat. És a nagyapám, nagyanyám egy-egy kofferral, anyám két kofferral meg én, egyik nap estefelé elmentünk a Wesselényi utcába, ahol Szarvas János lakott a feleségével. Ez az ember bizonyára ígért neki valamit, mert különben nem ment volna oda az apjával, az anyjával és a gyerekével. Lényeg az, hogy odamentünk, és szörnyű megalázó volt a dolog, mert a feleség azt mondta, hogy „Nem maradnak. Itt zsidók nem maradnak!”. De akkor már este volt, és nem nagyon lehetett kijárni. Különösen zsidóknak nem. És akkor azt az éjszakát ott töltöttük. És reggel mégiscsak bementünk a csillagos házba.

És aztán teltek-múltak a napok, apuról nem nagyon tudtunk, abból az időből nincsenek levelei. És novemberben, egy szép napon beállított az apu. Pesten vitték keresztül a századot, és a tisztjük azt mondta, hogy aki pesti, és tudja, hogy hol vannak a hozzátartozói, az este nyolcig elmehet, de becsületszóra. „És kérem, uraim, hogy jöjjenek vissza!” Szóval az apám megjelent ott, a Dohány utca 39-ben. Arra emlékszem csak, hogy piszkos volt. Anyám befűtötte a fürdőszobakályhát, apám megfürdött, megborotválkozott.

Anyám miközben valamit főzött, egyfolytában sírt. Az előszobában volt az anyám ágya, és valamikor délután oda bezárkóztak, és lefeküdtek. Én persze gyerekként nem értettem, hogy miért nem mehetek be, mikor ott van az apám. Nagyanyám csak sírt, és nem engedett be. Az egész szörnyű volt.

Este apám azt mondta, hogy akkor ő megy. Könyörögtek neki, hogy ne menjen, maradjon itt, hiszen Béla is bujkál, vannak papírjai, majd szereznek neki is papírokat. De azt mondta, hogy nem, ő becsületszavát adta, és különben is valószínűleg biztonságosabb, ha visszamegy. És ebben alighanem igaza volt, csak az volt a baj, hogy később tífuszt kapott, és abban halt meg. Mi már felszabadultunk, és apuról semmi hír nem volt.

Aztán nyár elején jött egy pasas, és azt mondta, hogy ő az apunak a társa volt, és hogy az apu meghalt a Fertő tótól nem messze, egy Donnerskirchen nevű faluban, és ezt küldi [*Az 1944 októberében hatalomra került Szálasi beleegyezett 50 000 munkaképes zsidó férfi átadásába a*

német birodalom területén teljesítendő munkaszolgálatra.

November 6. után több tízezernyi, egyes becslések szerint összesen 50–70 000 főnyi, ún. „kölcsönzsidót”, férfit és nőt indítottak gyalogmenetben Hegyeshalom felé. Az SS-nek átadott deportáltakat Zurndorfból részben Dachauba, részben a magyar határ mentén kiépítendő erődvonal munkatáboraiba szállították. Pozsonytól Kőszegig húzódott az ún. Niederdonau erődvonal – Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ágfalva, Nagycenk, Donnerskirchen (Fehéregyháza), Siegendorf (Cinfalva) –, ahol harmincötezer munkaszolgálatost kényszerítettek sáncásásra 1944 végétől 1945. március végéig.

Az öthónapos robot során minden harmadik munkaszolgálatos elpusztult részben a körülmények miatt, részben azért, mert a Vörös Hadsereg közeledtével a nyilasok és az SS-ek legyilkolták őket. – A szerk.]. Egy imakönyvből kitépett lap volt. Az egyik oldalon ez olvasható: *„1945. január hó. Végrendelete Singer Lacinak.*

Meghalt 1945. február 15. Donnerskirchenben.” A másik oldalon: *„Ha meghalok, akkor mindenem, amim még van egyedül és kizárólag a feleségemet illeti, senki mást, ez az utolsó kívánságom. Úgyszintén ha* [… olvashatatlan szó] *ezen imádságos könyvet a rózsával juttassák el neki, és ez legyen a tanúm, hogy az utolsó pillanatban is csak őrá gondoltam és a gyermekemre. Ez legyen a további életüknek a vigasza. Öleli és örökké szereti férje és apja, Laci.”* És alatta, hogy kinek szól: *„Singer Lászlóné, szül. Illés Erzsébet. Eger”*

Illés Béla nagybátyám sokáig megúszta a munkaszolgálatot, mert az 1930-as évek végén volt egy óriási veseműtétje, és egy óriási vágása volt az egyik oldalról a másikra, úgyhogy őt nem hívták be a korosztályával együtt. Dolgozott mint nyomdász, de azt hiszem, feketén.

Ő szocdem volt, és ezt komolyan vette. Ennek később lesz jelentősége. Béla agglegény volt, nagy nőcsábász, nagyon fess, csinos, nett fiú, imádták a nők, és volt egy Lujzi nevű barátnője, egy osztrák nő. Lujzi elvált asszony volt, és idősebb volt nála két-három évvel.

Élete végéig erősen törte a magyart. Volt egy kis textilüzlete a Paulay Ede utcában, átjáróház volt a Király utca és a Paulay Ede utca között. Ez a Lujzi imádta Béla nagybátyámat. 1944 nyarán sokszor eljött a csillagos házba, szépen leszedte a csillagot a kis ruhácskámról vagy a drapp kabátocskámról, és elvitt magához, vagy elvitt kirándulni. Béla soha nem hordott csillagot, úgy járkált, mint a gróf Csekonics, semmivel nem törődött.

November tizenhetedikén volt egy razzia a csillagos házban. A nagypapát akkor vitték el, és mint később megtudtuk, a Dunába lőtték [lásd: zsidók Dunába lövése]. A nagymamát csak azért nem vitték el, mert befeküdt az ágyba, rettenetes csúnya, visszeres lábai voltak, azt borogatta. Béla éppen otthon volt, és mikor meghallotta, hogy razzia van, akkor fogta magát, és lement a hátsó lépcsőn a pincébe.

A pince falán fehérrel föl volt meszelve, hogy VK – vészkijárat –, hogyha beomlik a ház a bombatámadásnál, akkor ott kell áttörni a falat a szomszéd ház pincéjébe, és arra lehet menekülni. Béla elhatározta, hogy áttöri a falat, merthogy a hátsó, a hátunk mögött levő ház a Rákóczi út 40 volt, ahol eredetileg laktak, és ahol ismerte a házmestert.

Abban reménykedett, hogy arra meg tud szökni. Kalapált, kalapált, kalapált, és hajnalra sikerült neki áttörni a falat. Amikor áttörte a falat, akkor látta, hogy a fal túlsó oldalán ott áll Németh bácsi, a házmester egy lámpával és két rendőr. Igazoltatták, és bevitték az Andrássy út 60-ba. Fölvitték az első emeletre.

Ott már rengetegen voltak, akiket mindenféle razziákon összeszedtek. Bélának mindenféle hamis igazolványai voltak, amiket a szocdem nyomdászbarátai hamisítottak. Úgyhogy tulajdonképpen nem is tudták, hogy zsidó. Várni kellett, és várni kellett, és várni kellett, aztán volt egy perc, amikor azt gondolta, hogy ő nem vár. A lépcsőházban átugrott a korláton, kicsit összeszedte magát, aztán elindult a kapu felé, azt mondta, hogy „Kitartás, éljen Szálasi”, és kiment. És hazajött.

Aztán valamikor novemberben végül is elvitték munkaszolgálatra. Együtt mentek egy házbeli barátjával, Fóti Sanyival. Pesten voltak, és egyik nap egy tiszt kiállt, és azt kérdezte, hogy ki tud üvegezni. És akkor ők ketten kiálltak, hogy ők üvegesek. Az egyik papírkereskedő volt, a másik nyomdász.

Sanyi azt mondta, ne törődj semmivel, a nagybátyám üveges volt, tudom, hogy kell üvegezni. Mellékük adtak egy fiatal, húsz év körüli SS-katonát fegyverrel, szereztek szerszámot, üveget, és mentek a Britanniába [*Britannia Szálló*], az SS-hadiszállásra üvegezni a bombázásban a légnyomástól kitört ablakokat. És miután mind a ketten jól beszéltek németül, ezzel a fiúval valamennyire összehaverkodtak.

Aztán valamikor megszökött a munkaszolgálatból, és hol előkerült, hol eltűnt, Lujzinál bujkált, aki Király utca 41-ben lakott. Éppen otthon volt, amikor egyszer csak döngették a kaput, és jött egy fiatal SS-katona, és mondta, hogy minket keres. Nagyanyám húslevest főzött ebédre, és éppen ettünk.

Helmuthnak nagyon ízlett a nagymama húslevese. Közben elkezdtek szirénázni, légiriadó volt, mi lementünk a pincébe, Béla meg Helmuth ott maradtak. Mire feljöttünk, a marhahúsleves tetején megfagyott a zsír, újra kellett melegíteni, de nagyon jóízűen megettük.

Már nem emlékszem, mikor, Helmuth azt mondta Béláéknak, hogy ne maradjatok a csillagos házban, mert abból baj lesz. Majd én szerzek nektek helyet. A Teréz körút 6-ban volt egy német védett ház, ami zsúfolva volt zsidókkal. Gondolom, azok voltak ott, akik jó pénzért valamilyen mentességet tudtak szerezni a németektől.

Oda bevitt minket Helmuth. Puskával a vállán, mintha vinné a zsidókat. És ugyanígy behozta a másik csillagos házból a Sanyi családját is. Ott voltunk december közepéig. Akkor már éheztünk. Kaja nem volt, kijárni nem lehetett, nem is tudom, hogy jutottak kajához.

Aztán ahogy közeledett a front, karácsony előtt azt mondta Helmuth, hogy itt se vagytok jó helyen. És egy újabb éjszakai sétával átkísért minket Lujzi Dohány utca 41. szám alatti lakásába, ahol lepénzelték a házmestert. Aztán egy szép napon jött a Helmuth, azt mondta, hogy most vagyok itt utoljára, el kell menni.

Sírva elbúcsúzott, és elment. Aztán karácsony előtt egy nappal megzörgették a kaput, és jött Helmuth egy karácsonyfával és egy nagy, hízott libával, és azt mondta, hogy nem megyek tovább sehova, itt maradok. Úgyhogy abban a lakásban bujkált két komplett zsidó család meg egy szökött

SS-katona. Mindezt Lujzi, Rupcsó Sándorné jóvoltából.

Abban az időben már erősen bombáztak, és sokat le kellett menni a pincébe. Persze azt kellett mondani, hogy mi Tótkomlósról menekültünk. Béla nagybátyám szocdem barátja lement Tótkomlósra, és a családja összes eredeti iratát, ami ránk stimmelt, fölhozta. És akkor meg kellett tanulni, hogy kik vagyunk. Én anyámnak nem gyereke voltam, hanem unokahúga, meg kellett tanulni, hogy hívnak, hogy ki kicsoda. Nem volt szabad eltéveszteni.

Akkora bombázás volt, amikor a szomszéd házat eltalálta egy bomba, leszakadt az a nagy csillár, ami alatt én aludtam. Pont oda, arra a sezlonra. És akkor véletlenül éppen nem voltam az ágyamban.

Enni nem volt mit, volt hagyma meg valami zsiradék, és nagyanyám hagymát pirított, és lisztből meg vízből galuskát csinált, azt kellett enni folyton. Szörnyű volt. Amikor nem volt bombázás, akkor Lujzi meg Béla kimentek a Király utcába, sorba állni a péknél kenyérért. Víz egy ideig volt, de aztán az is elkezdett fogyni.

Ott lent, a pincében volt csap, és akkor ott, oda aláraktak mindenféle edényt, és ott gyűjtötték, mert azon a vezetéken lassan csurgott a víz, és ott lehetett összegyűjteni. A végére már tetvesek is voltunk. Nekem hosszú hajam volt, anyámnak ez volt a mániája, sosem fogom megérteni, hogy miért nem vágta le.

Helmuth nem jöhetett le a pincébe, mert az egy kicsit feltűnő lett volna. Úgyhogy az egyik szenespincében bútorokból eszkábáltak neki egy külön bunkert, ő ott volt. Cipőpasztás dobozból csináltak mécsest, abba bele kellett rakni egy kis sztearint. A Csányi utcában volt egy pékség, és ott nagy táblákban állt a sztearin. Helmuthnak, szegénynek naphosszat ott kellett kuksolnia egyedül a szenespincében, hidegben – mert nagy hideg volt 1944 telén.

Mindez tartott 1945. január tizenhatodikáig, akkor jöttek az oroszok. Kinyílt a vasajtó, bejött két vagy három, körülnéztek, és azt kérdezték, hogy van-e kovászos uborka. Akkor mindenki föllélegzett, és valahonnan előkerítettek egy nagy üveg kovászos uborkát. Aztán kicsit körülnéztek, hogy van-e katonaszökevény, és elmentek. És akkor föl lehetett költözni a lakásba, és boldogan fölköltöztünk.

De akkor kezdődött, hogy jó, jó, de mi lesz a Helmuthtal. Napok teltek el, és még mindig nem történt semmi. Sose fogom megtudni már, hogy is történt a dolog. Hogy végül is a házból valaki följelentette-e, hogy ott van? Egy szép napon beállított két orosz kiskatona meg egy tiszt, és azt mondták, hogy házkutatás.

Álljunk a falhoz föltett kézzel. És ott álltunk a falnál sorban, és akkor perceken belül megtudták, hogy ő kicsoda, és elvitték. De Sanyit és Bélát is elvitték. Arra emlékszem, hogy az egyetlen játékomra, egy kaucsuk babára, ami pucéran feküdt a földön, az orosz kiskatona rátaposott, és a baba ripityára tört.

Napokig nem lehetett tudni róluk, és egyszer csak a két férfi előkerült. Hogy mi történt ott, soha nem tudtam meg. Béla nagybátyámat faggattam később. Ő nemrég halt meg, a nyolcvanas években halt meg – jócskán felnőtt voltam már. Faggattam, és valahogy mindig kitérő választ adott. Helmuthot elvitték fogságba.

Valamikor az 1950-es évek elején Lujzinak írt, hogy most került haza a fogságból. Úgyhogy élve maradt. Hogy miért csinálta ezt az egészet? Ő azt mondta, hogy ő tulajdonképpen szociáldemokrata, a bátyja is szociáldemokrata volt, és ő ezzel az egésszel nem értett egyet, csak besorozták SS-nek. Ezt mondta annak idején.

A háború Illés Gyuri bácsikámat érintette a leginkább. Ő abba a korosztályba tartozott, amelyik mindent végigcsinált. 1939. február elsején behívták tényleges szolgálatra, és 1940-ig tényleges katona volt, még rendes, magyar katona. 1942 februárjában már munkaszolgálatra hívták be, és kivitték az orosz frontra.

A Don-kanyarban volt, 1942/43 telét végigcsinálta. A visszavonulás után Kijevben gyűjtötték össze őket. Gyalog jöttek vissza a Dontól Kijevig. Hárman-négyen összeálltak, egyenruhában voltak, a munkaszolgálatos karszalagot eldobták, fegyverük volt, és magyar katonaként jöttek vissza gyalog.

Az volt a szerencséjük, hogy a visszavonulás kezdetén kinyitották a raktárakat, és széthordták, ami volt. Ők egy nagy hátizsák gyógyszerhez jutottak hozzá, és ahogy jöttek visszafelé gyalog, faluról falura, mindenhol kihirdették, hogy itt az orvos, és Kalmopyrint meg Ultraseptylt cseréltek kajára. Így maradtak meg. Kijevben karanténba kerültek. Júliusban bevagonírozták, és Kassára hozták őket. Ott volt valameddig Kassán, de ott már zsidó munkaszolgálatosként. Vissza kellett vedleni zsidóvá, nem volt mese.

1943 novemberében Budapestre került, aztán leszerelt. 1944 februárjában újra bevonultatták, és Szegedre került. 1944 szeptemberében Budapestre hozták őket, és októberben elindították őket nyugat felé. Január közepén értek Mauthausenba, ahol 1945. május ötödikén szabadították fel az amerikaiak.

Harminchat kilós volt, mikor fölszabadultak. Mauthausenban összetalálkozott Tibi nevű unokatestvérével [*Stark Zsigmondnak, az anyai nagymama testvérének a fia*], és nem várták ki, amíg az amerikaiak megszervezik a hazaküldésüket, hanem elindultak hazafelé. Hárman vagy négyen, megint gyalog.

Ausztriában egy tanyán megszálltak, és estétől reggelre Tibi belázasodott, kitört rajta a tífusz. Gyuri már az orosz fronton átesett a tífuszon. Nem volt semmi orvosi kezelés, de túlélte. Amikor Tibi beteg lett, akkor egy osztrák parasztcsalád befogadta őket. Gyuri szerzett gyógyszert, és addig ápolta Tibit, amíg rendbe jött. Júniusban vagy júliusban már itthon voltak.

Mi pedig még januárban beköltöztünk a Rákóczi út 40-be, nagymama lakásába, ahova beköltöztettek embereket, nem tudom, hogy kiket, idegeneket. A férfiak szereztek valami kis húzós kocsit, és a kis motyónkat hazahúztuk. Hideg volt, nagy tél volt, és arra pontosan emlékszem, hogy a Klauzál térnek a csarnokkal átellenes sarkán volt egy nagy patika, ahol a plafonig álltak a fagyott hullák. De nemcsak ott, hanem a Corvin Áruház összes kitört kirakatában, a tetejéig föl voltak slihtolva a hullák.

Amikor visszamentünk a lakásba, azok, akik ott voltak, elmentek. A nagymamám bútorai ott voltak, megmaradtak. Zuglóba, a Telepes utcába nem mentünk vissza lakni. Onnan széthordták a bútorokat, de anyu valahogy összeszedte különböző házakból. (A rekamié egy pincében volt, csirkék legeltek rajta.) A Rákóczi úton az egyik szobát odaadták nekünk, a másikban lakott a nagymama, Gyuri és Béla. Gyuri 1948-ban vagy 1949-ben megnősült, és elköltözött. Béla 1956-ig

lakott ott, de közben volt két évig Hollandiában, 1950 és 1952 között.

Bélát sosem lehetett látni. Akkor már megalakult ez az úgynevezett R-csoport, ami ilyen rendfenntartó csoport volt, amit, azt hiszem, a kommunisták vagy a szocdemek szerveztek, és abba bekerült. Attól kezdve alig lehetett látni, járta a maga útját.

Éheztünk. Már mindenünk elfogyott. Apámnak volt két fényképezőgépe, egy tükörreflexes Roleiflex, amit anyám már 1944-ben eladott, és egy Leica, amit 1945 tavaszán. Azon vett tűzifát, zsírt, lisztet meg mindent. Dollárért adta el amerikai katonáknak, és még és egy zongorát is vett fillérekért. Igaz, hogy átment rajta egy repesz, de hát azért zongora volt, egy nagyon jó kis rövid, Lauberger & Gloss zongora. Hogy majd Évikének legyen zongora, ha már lehet zongorázni.

Az anyám az egész ostrom alatt mindenhová két kofferral jött-ment. Később tudtam meg, hogy az egyikben ágyneműt volt meg konyharuhák és törölközők, a másikban apámnak a szürke halszálkamintás felöltője, egy öltönye és a szmokingja. Hogyha visszajön, akkor legyen neki. Ez mind nagyon jól jött később, mert az összes holmink odalett. Apám kabátjából csináltatott később magának egy kabátot, aztán később én hordtam azt a kabátot főiskolás koromban. A szmokingjából csináltatott magának egy kosztümöt, amit aztán még én is évtizedekig hordtam.

Maradt még néhány szőnyeg, ezek abban a pékségben voltak eldugva, ahol az apu dolgozgatott, amikor a zsidótörvények miatt kitették a filmgyárból. És maradt egy ezüstdobozban néhány ékszer (két karkötő meg két gyűrű, az egyik briliáns) és anyám hatszemélyes ezüst étkészlete, amit apám nászajándéka kapott a filmgyárban a hangosztálytól. Az ékszerek aztán jól jöttek később, zálogba be, zálogból ki évtizedeken keresztül.

Lujzinak voltak Tótkomlóson ismerősei, falusi, gazdag, jólmenő kulákok, oda lement egyszer, és kapott kaját. Anyám vérszemet kapott, valamikor áprilisban összepakolta magát, fölkötött egy kendőt, hogy jó öregnek látsszon, meg elöregítette magát, és elment Tótkomlósra kajáért.

Nem tudom, hogy utazott, de legalább egy hét vagy tíz nap volt, mire újra előkerült. Semmit nem lehetett tudni róla, csak azt lehetett hallani, hogy az oroszok itt meg ott elkapják a nőket, megerőszakolják, mindenféle rémtörténetek voltak.

Már jó idő volt, én a szomszédban játszottam a Müller Lacikával (aki még korábban azt mondta nekem, hogy „Nekem nem szabad veled beszélnem, mert anyukám azt mondta, hogy a zsidókkal nem szabad beszélni.”) az ő udvari szobájukban, amikor kicsapódott a lengőajtó, és betrappolt anyám, háta mögött egy fiatal ruszki katona, egy óriási zsákkal a hátán.

Én persze őrülten rohantam haza, és nagy boldogság volt, hogy az anyu megjött. Kiderült, hogy ez a tótkomlósi kulák család ruszkikkal üzletelt, és szóltak nekik, hogy vigyétek el ezt a fiatalasszonyt is Pestre. És elhozták Pestre orosz katonai teherautón.

Anyu hozott egy nagy zsák kaját, volt benne liba, méz, fehér kenyér, kolbász, szalonna és minden, ami szem-szájnak ingere [*Batyuzásnak hívták ezeket a háború utáni hónapokban megejtett élelemszerző akciókat.* Lásd: feketézés, cserekereskedelem. – *A szerk.*].

A kis orosz katonát úgy hívták, hogy Tonyika, ő aztán rendszeresen visszajárt hozzánk, mert a nagymama megint csak nagyon jó húsleveseket főzött, és akkor nem Helmuth, hanem Tonyika

ebédelt ott nálunk, és ette a nagymama remek húslevesét. Neki köszönhetjük, hogy nem haltunk éhen, Helmuthnak meg azt, hogy életben maradtunk.

Lassan előkerültek a rokonok, kiderült, hogy ki halt meg, ki nem halt meg. Manci nagynéném Singer nagymamámmal a gettóba került, ő életben maradt, de nagymama éhen halt a gettóban. Nagyon idős volt már, nagyon kicsi, és nagyon töpörödött, nem bírta ki. Az egriekről nem sokat lehetett tudni. Az kiderült, hogy az újpestieket mind elvitték, az öregek mind meghaltak.

Itt volt a tavasz, és azt mondta Lujzi, hogy hát ez a gyerek olyan sovány, menjünk le Tótkomlósra, ott majd jól felhizlalják. Ez valamikor májusban volt, és elindultunk Tótkomlósra Lujzival, és egy hétig mentünk Tótkomlósra. Vagonban, vagon tetején, személyvonatban, Szolnokon aludtunk két napot, vártuk, hogy jöjjön a másik vonat; bementünk a vonatba, az oroszok kizavartak, másnap ment újra vonat; tehát egy hétig tartott az út Tótkomlósra.

Viszont Tótkomlós meg a paradicsom volt, mert annyi kaja volt, hogy borzasztó, mert ugye nem tudtak mit csinálni a megrekedt rengeteg élelmiszerrel, hiába vitték az oroszok már akkor kocsiszámra. Ott voltunk ezeknél a gazdag vidékieknél, amikor nem is nagyon sokára jött egy lap, hogy Gyuri hazajött.

Akkor nekem már nem volt maradásom, azt mondtam, hogy menjünk haza. Akkor hazajöttünk. Gyurinak az első dolga az volt, hogy kiment a filmgyárba. És onnantól kezdve aztán élte világát, hála a jó Istennek [*Illés György (1914–2006) – operatőr, a hatvanas évek magyar filmjei képi világának egyik megújítója. Először a Magyar Filmirodában világosító. 1946-tól operatőr, először híradós és dokumentumfilmesként a Mafirt, majd 1949-től játékfilm-operatőrré avanzsálva a Mafilm csapatában. A Színház- és Filmművészeti Főiskolán 1949-től tanszékvezető, egyetemi tanár, egy ideig rektorhelyettes, 1990–91 között pedig rektorként vezette a magyarországi operatőrképzést. Több mint száz nagyjátékfilm mellett forgatott természet- és dokumentumfilmeket is. A valósághű filmfényképezés gyakorlati hazai normáinak kidolgozójának, a realista filmkép mesterének tartják (Wikipédia) . – A szerk.*].

Teltek a napok, és az apámról még mindig nem lehetett tudni semmit, és akkor 1945 nyarán az anyám munka után nézett. A barátja, Szarvas János beszerezte őt az Erzsébetvárosi Színházba titkárnak [lásd: Aréna úti színházak]. Ami már régen nincs, mert azt lebontották, oda került a Sztálin-szobor [*Sztálin bronzszobrát (Mikus Sándor alkotása) 1951. december 21-én (Sztálin 72. születésnapján) avatták fel a Dózsa György úton, a felvonulási téren. (Kialakításához lebontották a Regnum Marianum-templomot.) A hivatalos tömegdemonstrációk alkalmával a párt- és állami vezetők a szobor talapzatáról köszöntötték a felvonulókat. A szobrot 1956. október 23-án távolították el a tüntetők. – A szerk.*].

Béla nagybátyám visszament az Athaeneum nyomdába dolgozni, nagy pártmunkás lett a szocdem pártban [lásd: Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP)], egészen addig, amíg a két pártot nem egyesítették. Akkor szépen átlépett ő is a kommunista pártba [lásd: Magyar Dolgozók Pártja (MDP)].

És miután nagyon talpraesett, jó kommunikatív képességű fiú volt, beszélt két nyelven, sokra vitte. 1950-ben már Hollandiában volt, egy kereskedelmi kirendeltségen. Lujzival egy darabig még volt kapcsolata, de hát aztán Béla nagybátyám, a nők kedvence lefalcolt, és Lujzi ottmaradt egyedül.

Egy ideig még jött, a nagymama nagyon szerette, néha elvitt ide-oda, meg nála aludtam, aztán ahogy telt-múlt az idő, ez a kapcsolat valahogy elkopott.

Amikor már elég felnőtt voltam, és gondolkozni is elkezdtem ezekről a dolgokról, elmentem, és megpróbáltam megkeresni a Király utcai házban. Már nem lakott ott. De még sokáig élt, mert valamikor az 1970-es években Gyuri kapott tőle egy levelet, és a boríték tele volt fényképekkel, amelyek többnyire Bélát ábrázolták.

Béla mindig halálosan féltékeny volt Gyurira, annál is inkább, mert a nagymama kedvence Gyuri volt – és egyáltalán, mindenkinek a kedvence Gyuri volt, anyámé is. Meg enyém is meg mindenkié. Nekem apám helyett is apám volt, mert anyu is nagyon hamar meghalt, 1958-ban. Huszonegy éves voltam, és teljesen egyedül. A nagymama is meghalt.

A háború után eléggé szegények voltunk, anyu nagyon keveset keresett. Az Erzsébetvárosi Színház után, 1946 telétől már a Magyar Színháznál dolgozott, amíg meg nem szűnt [*A színház ekkoriban még magánszínházként működött, 1948-ban államosították. – A szerk.*]. Utána a Városi Színházban dolgozott, ami a mai Erkel Színház [*1951 óta működik az egykori Városi Színház épületében az Erkel Színház. – A szerk.*]. 1948-tól a Nemzeti Színházhoz került, aztán a Katona József Színházba – mindenhol mint titkár.

Gyerekkoromban folyton ott ültem a színházban, meg rengeteget jártam moziba. Gyuri tömbben hozta a szabadjegyet. És akkor a környékben ötszáz méteres körzetben ha nem volt tíz mozi, akkor egy sem. Úgyhogy folyton moziba jártam – egyedül. Néha iskolába is jártam, hetedik osztályig a Deák térre. Nagyon rossz tanuló voltam, mindennel foglalkoztam, csak azzal nem. Az anyámnak mindenre volt ideje, csak arra nem, hogy azt nézze, hogy tanulok.

Ebből kifolyólag aztán baromi rosszul tanultam, viszont színházba és moziba rengeteget jártam. Aztán anyám: „Tanuljon az a gyerek zongorázni, ha már itt a zongora!” – Müller bácsi, a szomszéd zongorakészítő megcsinálta a zongorát, és anyám beíratott a Zeneakadémiára, előkészítőre [*„Müller bácsi” a neves „Müller dinasztia” második tagja, ifjabb Müller Rezső, akinek apja, az idősebb Müller Rezső 1898-ban a bécsi Lauberger & Gloss gyárat cserélte fel a Magyar Királyi Operaházzal, amelynek meghívására Magyarországra érkezett, és itt telepedett le. 1939-ig ő tartotta karban az Operaház zongoráit. – A szerk.*].

Oda is egyedül jártam esténként, a színházba is egyedül jártam. Pedig akkor vetkőztetések voltak, mégis engedte, hogy egyedül járjak. A vetkőztetés azt jelentette, hogy aki ment az utcán, azt megfogták, és azt mondták, hogy ide a kabátot, az órát, meg ami van.

Ez volt a vetkőztetés [*Az utcai rablótámadások időszaka 1945-től nagyjából 1948-ig tartott. – A szerk.*]. Hát ilyen rossz közállapotok voltak, amikor már szabad kijárás volt, akkor is. De ezt valahogy a háború után nem vették olyan komolyan az emberek. Végül zongorázni nem tanultam meg.

Anyu nem ment férjhez. A háború után a barátjával a kapcsolat elég komoly volt, de az nem vált el, nem vette el az anyut. A csúnya kis undok feleségénél maradt, nem tudom. Talán az biztonságosabb volt, vagy addigra már ráunt anyámra, nem tudom. Anyám, szegény nagyon bánatos volt, és nem ment férjhez. Voltak különféle kapcsolatai később, de igazi nem volt. És meg is halt nagyon hamar. Rákja volt. 1956-ban megoperálták, és két évre rá meg is halt. És akkor én

voltam huszonegy éves, már főiskolás.

A háború utáni évek érdekesek voltak, azok a koalíciós évek, emlékszem, mikor választások voltak. Nagy izgalom volt, hogy kik nyernek, a kisgazdák vagy a kommunisták [lásd: kékcédulás választás]. Meg emlékszem az első május elsejékre.

Az élmény volt. 1945. május elsején a Nemzeti Színház sarkánál álltunk [*Azaz a Blaha Lujza téren. A Nemzeti Színház 1964-ben lebontott épületéről van szó. – A szerk.*], a színészbejárónál, és vonultak végig a Rákóczi úton a különféle feldíszített teherautók. Az egész olyan felszabadult volt, még 1946 és 1947 is. Aztán jöttek a kínosabb évek. Egyre rosszabb lett. Egyre szegényebbek lettünk, jött a jegyrendszer megint [lásd: jegyrendszer Magyarországon (1940–1951)].

Tizenegy éves voltam, amikor a Vöröskereszt meghirdette, hogy viszik a gyerekeket Svájcba, Dániába, mit tudom én, hova hizlalni. Anyám nagy lelki tusa után fölíratott. Nagyon félt elengedni, de aztán mégis elengedett. Sovány voltam, rosszul táplált – látszik a fényképeken.

Beválogattak, és elvittek Dániába, úgyhogy kint voltam egy egész nyarat. Ötszáz gyereket szállított a vonatszerelvény, vittek végig, keresztül a lebombázott Németországon. Vagy tíz napig tartott az út. Nem vagonokban mentünk, hanem személykocsikkal, de aludtunk a földön, az ülésen meg a csomagtartóban.

Egy konyhavagon volt a szerelvény végén, amibe bepakoltak egy csomó mindent: krumplit, borsót, éppen ami akkor nyáron volt, és abból főztek. Ettük a szörnyű, kukacos borsóleveseket. Három hónapra beosztottak egy-egy családhoz minket.

Én elég jó helyen voltam, Koppenhágától olyan negyven-ötven kilométerre, egy kis falucskában. Félig falu, félig nyaralóhely, mert az országút tenger felé eső részén nyaralók voltak, a befelé eső részen meg a falu. A családfőt Karl Johanssennek hívták, volt három magam korú gyerek, egy fiú és két lány. Ott aztán rendesen fölhizlaltak. Mikor hazajöttem, tíz centivel magasabb voltam, és tíz kilóval több, anyám nem ismert meg.

Általános iskolába hetedikig a Deák téri evangélikus iskolába jártam, amit közben államosítottak, és később már nem egyházi iskola volt [*Az 1947/1948-as tanévben az általános iskolák 63, a középiskolák 49 (az óvónőképzők 60, a tanítóképzők 74) százaléka felekezeti intézmény volt. Államosításukat 1948. június 16-án fogadta el az országgyűlés (1948: XXXIII. tc. az egyházi és magániskolák államosításáról) (6505 iskola került állami kézbe 5437 általános és népiskola, 98 tanítóképző és líceum, 113 gimnázium stb.).*

A törvény az óvodákat is állami kezelésbe vette. Megváltoztatták az oktatás szerkezetét is: a hatosztályos elemi oktatást a nyolcosztályos, a nyolcosztályos középiskolai rendszert a négyosztályos váltotta fel. – A szerk.]. Utána átmentem a Kertész utcába, és ott végeztem. Gimnáziumba a Varga Katalin leánygimnáziumba mentem [*Az 1968-ban megszűnt Varga Katalin Gimnázium nagy múltú iskolák örököse volt: az Andrássy út (korábban: Sugár út) 63–65-ben lévő épületbe 1902-ben egy már 1875 óta működő felsőbb leányiskola költözött, amely 1905-től leánygimnáziummal is bővült. Az iskola 1921-ben a M. kir. áll. Mária Terézia Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium nevet kapta. 1923-ban a felsőbb leányiskola megszűnt, ekkortól az iskola neve: M. kir. áll. Mária Terézia Leánygimnázium. Ez az iskola 1946-tól már Varga Katalin gimnáziumként működött tovább ugyanabban az épületben a Sztálin úton, majd a Magyar Ifjúság útján, majd a*

Népköztársaság útján. – A szerk.].

A gimnáziumi évek lidércesek voltak. A legkeservesebb időszak, 1951–52–53. Egy hírhedt igazgatónőnk volt, Otta Istvánné. A férje valami tábornok volt [*Otta István (1909–1972) – vezérőrnagy, hadtörténész, részletesebben lásd: Magyar Életrajzi Lexikon. – A szerk.*]. Egy szörnyű vonalas nő volt, rettegett tőle az egész iskola [*A Magyar Országos Levéltár online „Történeti források” c. gyűjteményében található egy 1957-ben kelt tanévvégi összefoglaló „Jelentés” az oktatás helyzetéről az 1956/57-es tanévben (a cím alapján nem egyértelmű a dokumentum szerzője, de valószínű, hogy a Fővárosi Tanács VB Oktatási Osztályán készült a dokumentum, a címzett pedig az MSZMP Országos Központja). Ebben olvashatók az alábbiak: „Az 1956–57. tanév különleges, szinte egyedülálló történelmi időszakban folyt le. Már 1956 őszén szokatlan körülmények között indult el a tanév. Az ellenforradalom eszmei előkészületei érezhetők voltak a nyár folyamán, és az irányító szervek szokatlan feladatok elé kerültek.*

A Petőfi Kör üléseinek mindinkább jobbra tolódó hangulatában kellett a szocializmushoz és a Szovjetunióhoz hű elvi alapon megindítani a tanévet. Az október elején összehívott Diákparlament kimondottan a középiskolás tanulóifjúságot igyekezett befolyásolni, és az azután következő napokban a nevelőtestületeknek, igazgatóknak és a tanácsoknak, valamint a minisztériumnak mindinkább nehezebb feladatokkal kellett megküzdeniük. Ekkor már a nevelőtestületekben feltűntek tanárok, akik felhasználva a jobboldali vonatkozásokat, kikeltek a szerintük még fennálló „sztálinizmus” és annak képviselői ellen (pl. az V. ker. Kossuth Zsuzsa leánygimnáziumban egy nevelőkből álló csoport Otta Istvánné leváltását követelte” (Jelentés a Fővárosi Tanácsnak az oktatás helyzetéről, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Oktatási Osztálya; a jelentés címzettje: az MSZMP Országos Központ, … Budapest, Nádor u. 28. sz.) (www.archivnet.hu). – A szerk.]. Meg szegénység volt, hideg volt, az egészből arra emlékszem, hogy fázom, éhes vagyok, és szorít a cipő. Huszonnégyen voltunk az osztályban. Az osztálytársaimmal jól megvoltam. Az, hogy ki zsidó, ki nem, egyáltalán nem volt téma.

1955-ben érettségiztem, és elmentem a filmgyárba, hogy vegyenek föl gyakornoknak, mert vágó szeretnék lenni. De épp akkor hozták a törvényt, hogy bizonyos beosztásokhoz diploma kell. Ilyen volt a hangmérnök, amit addig a gyakorlatban sajátítottak el, és ilyen volt a vágó is.

És akkor a személyzetis [lásd: „személyzetis”] azt mondta nekem, hogy sajnos nem lehet, menjek a főiskolára. 1956-ban felvettek a Színház- és Filmművészeti Főiskolára. Kicsit kínos volt, mert Gyuri bátyám tanár volt a Főiskolán, de ennek ellenére vagy talán épp ezért, fölvettek. Hétszáz jelentkezőből tízet vettek föl.

Az érettségi és a felvétel közti egy évben főleg színházba jártam. Anyámnak az volt a mániája, hogy tanuljak meg gépelni, mert az mindig jól jöhet. Ebben igaza volt, de én annyira lusta és tehetségtelen voltam, hogy nem tanultam meg. A másik, hogy tanuljak meg angolul. Külön angolra mindig jártam, de azt is épphogy megtanultam.

1958-tól egyedül maradtam Alzheimer-kórtól szenvedő nagymamámmal, és közben főiskolára jártam. Az ösztöndíjamból éltünk, illetve abból, amit Gyuri nagybátyám minden hónapban adott, és adott Béla nagybátyám is, de ő kissé rendszertelenül.

Amikor nagymama 1960-ban meghalt, elhatároztam, hogy azt a lakást az utolsó szegig fölszámolom, mert túl sok borzalmas emlékem kapcsolódik hozzá. Mindent elkótyavetyéltem. Néztem a hirdetéseket, és találtam egy lakást a Volkmann utcában, ez a Budagyöngyénél van. Egyszobás lakás volt egy harmincas években épült modern házban. Ezt elcseréltük.

1959 végén ismerkedtem meg a férjemmel, Kármentő András festőművésszel. Huszárik Zoli [*Huszárik Zoltán (1931–1981) – filmrendező*] nekem osztálytársam volt, és az ő barátja volt. A mi vizsgafilmjeinkhez csinálta a főcímgrafikákat. Ő már akkor nős volt, gyereke is volt. A felesége elég könnyedén vette a dolgot, mert neki is volt valami barátja, egy szobrász.

A Volkmann utcában csak egy-két évig laktam, és azt csináltuk, hogy a férjem első felesége ment ebbe a lakásba, én meg összeköltöztem Andrással az ő kétszobás lakásukba. A gyerek velünk maradt. 1961-ben házasodtunk össze.

Ott laktunk egypár évig, amíg anyósomék fel nem költöztek Pestre. Akkor azt a lakást eladtuk, és megvettük Márffy Ödön villájának egy részét, egy műtermes lakást. A műterem hatszor hét méteres volt, volt egy nagy konyha, egy fürdőszoba és egy szoba. Később még hozzáépítettünk. 1990-ben eljöttem a férjemtől. Nem váltunk el, csak szétmentünk.

A Főiskola elvégzése után rögtön bekerültem a Mafilmhez asszisztensnek, és vágó lettem. [Kármentő Andrásné az alábbi filmek vágója volt: *Ismeri a szandi mandit?* (1969) Gyarmathy Lívia; *N. N. A halál angyala* (1970) Herskó János; *Ítélet* (1970) Kósa Ferenc; *Gyula vitéz télen-nyáron* (1970) Bácskai Lauró István; *Sárika, drágám* (1971) Sándor Pál; *A legszebb férfikor* (1971) Simó Sándor; *Nápolyt látni és...* (1972) Bácskai Lauró István; *A magyar ugaron* (1972) Kovács András; *Régi idők focija* (1973) Sándor Pál; *Jutalomutazás* (1974) Dárday István, Szalai Györgyi; *Örökbefogadás* (1975) Mészáros Márta; *Autó* (1975) Böszörményi Géza; *Kilenc hónap* (1976) Mészáros Márta; *Herkulesfürdői emlék* (1976) Sándor Pál; *Minden szerdán* (1979) Gyarmathy Lívia; *Angi Vera* (1979) Gábor Pál; *Csontváry* (1980) Huszárik Zoltán; *Szívzűr* (1981) Böszörményi Géza; *Napló gyermekeimnek* (1982) Mészáros Márta; *Visszaesők* (1983) Kézdi-Kovács Zsolt; *Szerencsés Dániel* (1983) Sándor Pál; *Egy kicsit én, egy kicsit te...* (1984) Gyarmathy Lívia; *Laura* (1986) Böszörményi Géza; *Napló szerelmeimnek* (1987) Mészáros Márta; *Kiáltás és kiáltás* (1987) Kézdi-Kovács Zsolt; *Napló apámnak, anyámnak* (1990) Mészáros Márta; *Sztálin menyasszonya* (1991) Bacsó Péter; *És mégis* (1991) Kézdi-Kovács Zsolt; *A magzat* (1993) Mészáros Márta; *Az én kis nővérem* (1996) Sipos András; *Balekok és banditák* (1996) Bacsó Péter; *Hamvadó cigarettavég* (2001) Bacsó Péter; *Az a nap a miénk* (2002) Kézdi-Kovács Zsolt; *A Temetetlen halott – Nagy Imre naplója* (2004) Mészáros Márta.]

Párttag soha nem voltam. KISZ-tag voltam, de hát oda mindenkit beléptettek.

A zsidóságomhoz való viszonyom kettős. Mint valláshoz, semmi közöm nincs hozzá. Ráadásul az evangélikusokhoz jártam, hittant tanultam. Hál’ istennek, mert az a kevés bibliai ismeret később nagyon jól jött a művészet megértésében. Más dolog a zsidó voltom.

Amit a háború alatt átéltem, meg az apám elvesztése, meg a család nagy részének az elvesztése, nem tette lehetővé, hogy mást gondoljak magamról. De ez soha nem késztetett arra, a mai napig sem, hogy ott keressek magamnak közösséget. Vén fejjel párszor megpróbáltam, elmentem a Bálint-házba [*Bálint Zsidó Közösségi Ház, 1994-ben alapították. Működését az Amerikai Joint és a MAZSIHISZ támogatja. – A szerk.*], de abszolút idegen volt. Muszáj-zsidó vagyok. Se büszke nem

vagyok rá, se nem szégyellem. A férjem családjában nem okozott gondot, hogy zsidó vagyok.